

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК И СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Авије смо стотине година од почетка Првог српског устанка, „кад се шћаше по земљи Србији“, од „буне на даије“ или „војевање на даије“ (како је говорио Вук Караџић), која је постепено израстала у оно што је велики њемачки историчар Леополд Ранке назвао тачније и боље него ико други Српска револуција. Свеједно што смо данас више у атмосфери „отимања великаша о власт“, како је Вук назвао стање које је претходило катастрофи српског војевања против Турака и привременој пропасти српске самосталности, морамо имати на уму околности у којима је постојао српски народ и трајала српска култура прије Устанка. Тек тај распон омогућује да боље судимо о величини тога догађаја.

- Срби су расијани по свему Балкану, по Јадранском приморју и Средњој Европи, све до украјинских степа.
- Најбољи синови тога народа улазе у службу европских царевина, с надом да ће помоћу њих повратити своју државу и слободу или очувати вјеру и националну посебност.
- Било да је претходница европским армијама против Турака, било да се буну у турској позадини (Кочина крајина), српски народ је увијек први на мети вишевјековног окрутног господара.

У историји српског народа Устанак је без премца и парњака, осим у себи самом, непоновљив по утицају и замаху. Његову величину треба мјерити оним од чега се пошло, шта се прије њега имало, и до чега се дошло, шта се последице њега стекло. Нећемо говорити о напорима Срба у аустријским земљама да се створе школе, изгради књижевни језик, објаве књиге, покрену листови, оснују штампарије. На територији под турском управом од тога није било ничега. У ратовима, бјеганијама и пресељавањима током 18. вијека средњовјековна српска књижевна баштина потпуно је била замрла, а манастири претворени у развалине. Дакле, мора се о нечем другом говорити, старијем и важнијем од књижевности.

Коју деценију прије Устанка, један опис космајског села Неменикуће казује да у њему има двадесетак хришћанских кућа, од плетера, без малтера; у другој слици тога села видимо како група турских коњаника наилази, разуларено пуца и убија младога попа, најљешег човјека у селу; у трећој слици народ се збија у космајске збјегове и живи о лишћу, трави и кори, иако је пуна шума стоке: нико неће да премрси за вријеме ускршњег поста, док их свештеник под клетвом не разријеша гријеха; у четвртој слици – сав тај народ прелази преко остружничке скеле, у Срем и Угарску, као Израелци у потрази за обећаном земљом.

Шта је тај народ могло држати под српским именом, не-заштићен, без станишта и државе, расијан по европским царевинама? Само осјећање рода, прича о великом царству у прошлости, о косовској заклетви, светосавска традиција. Током 18. вијека, у књигама и пјесничким сликама наша црквена и свјетовна интелигенција настоји да васпостави свијест о старој слави и величини (тријумфални портрет цара Душана на коњу у *Стематологији* из 1741. садржи грбове земаља којима је српски цар владао или би на њих претендовао) или да саопшти болно сазнање о растуру и претакању народа у друге нације и вјере. Умјесто на геополитичкој карти Европе, Србија се појављује у

машти пјесника, персонификована као мајка у плачу за својим синовима (Орфелинов *Плач Србији*). Србија у 18. вијеку је остала у сновима и чежњи своје дјеце, нека утопијска земља Немањића и Лазареве жртве. Ти снови и те чежње су били велики ослонац за идеју устанка.

Кад закратко аустријске трупе уђу Београд (1789), Доситеј Обрадовић призива силнога Пиндара како би могао да хвали аустријског двојглавог орла, видећи Србију као нову провинцију Хабсбуршког царства. Међутим, послје срећне буне на дахије, српски просвјетитељ не зазива више хеленског пјесника, већ се догле непознатим, топлим и свечаним гласом љубави и наде обраћа мајци Србији („Востани Србије! Мати наша мила! / И постани опет што си прије била“). Та Доситејева ода одјекује десетерачки у писму Григорија Трлајића, родом из Мола у Бачкој, професора историје и статистике, а касније Енциклопедије права на петроградском Царском педагошком институту: „Ја бих пошо мојој слаткој мајци, да ју браним од напасти туђе, да ју храним плодом мога труда, и да позна радосно мајка да је синак за њу рад умрети, баш да имам хиљаду живота.“

Распаљени огањ српске слободе на Сави и Дунаву као магнет је привукао све што је српски мислило и српски се осјећало, па и низ појединаца других балканских народа који су стали на страну праведне борбе за слободу. Устанак је објединио српску интелигенцију, универзитетске професоре из Русије и Аустрије, а гимназијске из Новог Сада и Сремских Карловаца, српске писце из Трста (Доситеј, Викентије Ракић, Арон Јеленић, посредно и Павле Соларић) и других аустријских земаља, сремске и банатске учитеље, активне аустријске официре Србе, изазвао немире и буне међу сељацима у Срему и Банату: феудални терет им је дојадио, а планула нада да ће се сјединити са Србијом.

То одушевљење може да се разумије само имајући на уму мучну историју српске народне заједнице, како је види Павле Соларић, најмилији Доситејев ђак. Кад родољуб погледа, ве-

ли он, злостање свог многољудног рода кроз четири стотине година, расцвијели се родољубиво срце и нема мира ни утјехе. „Сербљи дома потурчили се с Турци, неки вјером а сви наравима, повлашили се с Власи, помаћарили се с Маћари, с Италијани поталијанчили се, а поњемчили се с Њемци.“ Лукијан Мушицки ће ускоро, у свечаним стиховима своје оде, исту мисао дати тужном генију који бесједи на развалинама српске славе:

От времен боја Косовопољскога
Свирепа бурја страшно вас разсеја
Претерпи свуда племе ваше
Љуте и беде, и туге и скорби.

От вас премноги језиком, нравами
Прелили с' јесу Даке во сосједне,
Во чалмоносце, волке ваше;
В синове Арпада, в чуже стадо.

Вуку Караџићу, опечаљеном овим стиховима, учинило се већ 1814. да дају неискрпну тему свим српским списатељима. То није била више тема расијања, већ изградње јединства расијаног српског народа. Сав је Вуков рад у томе: правопис, народна поезија, језик, „Срби сви и свуда“, јединствен, изворан национални карактер како је сачуван у народним умотворинама. Српско биће и име Вук је тражио у исконском, оном што је претходило расијању и сачувало се у патријархалној заједници под Турцима.

То је други, али судбинског сусрет идеја, стилова и епоха током Устанка. Барокно-просвјетитељска будница Доситеја Обрадовића изазива спонтан десетерачки ритам, а сада тешки класицистички стил Лукијана Мушицког и његове озбиљне родољубиве мисли побуђује младог Вука на нову визију и афирмацију националне културе. Неких двадесетак година касније

неће претјерати кад каже да је готово све што се у Европи зна о Србима резултат његовог рада.

С друге стране, Лукијан Мушицки у новим одама, писаним с хоризоната старе књижевне епохе, навјешћује препород српске књижевности. Парнаске музе се смјењују вилама с Рудника, Космаја, Фрушке, Авале; устанички јунаци потискују јунаке класичних митова или се мјере с њима); класични епови добивају српске еквиваленте; европске вриједности уступају домаћим. Однос класициста, национално-романтичног препорода и Устанка је велика, сложена и слабо начета тема. Рецимо, за српске класицисте је изазовно да овладају класичним размјером: мислило се да већ то потврђује вриједност националног језика (иако пишу мјешавином која није ни српска, ни словенска, ни руска). Изједначити се с класичним узорима и примјерима, одговара духу класицизма и родољубивом осјећању пјесника. Лукијан Мушицки у оди Андреју Волном (1809), директору Карловачке гимназије, поносно поручује да је српска муза пропјевала Хорацијевим размјером, да игра „убором Српкиње, ходом Римке“, а Јернеј Копитар тврди да су оде Мушицког на не малу славу српског језика испјеване у алкајском метру. Српски се вреднује тиме што достиже моћи класичних језика.

Послије тога идеала, да се снага и вриједност српског налази у способности да достигне старе Вук Караџић поставља нову норму и нов идеал: наша народна поезија је наша нова класика. „Једина и права“, која неће „никад престати да обасјава песничко стварање на овој шапци земље под овим небом“, потврдиће Васко Попа вијек и по доцније. Зачудо, већ је Доситеј осјетио класичност стихова косовске клетве, али ће и од Вука проћи цијеле деценије да се домаћи метрички обрасци и домаћи пјеснички извори усвоје, да српска поезија буде и одјећом и ходом Српкиња.

Величина Српске револуције није само у моћном дјеловању на сва подручја живота – на стварање установа васкрсле српске државе, ограна власти, свјетовног школства и, како волимо рећи, клице будућег универзитета. У некадашњој раји (у којој су Турци „и самим именом били *господари*, а Срби само *слуге*“, вели Вук) настањује се осјећање слободе и њених вриједности. За четири вијека ропства у турској држави склањала се с пута освајачима, водала њихове коње и уступала им невјесте, скидала звона са својих цркава и тајно славила своје светитеље, па је одједном створила војску од које се тресао Стамбол а слава њених побједа разносила се по свој ратом захваћеној Европи. Колико је то гријало срца савременика, чита се из *Мемоара* Проте Матије, кад се сјећа како је Карађорђе под Београдом постројио устанике и поздравно их ријечима: „Добро дошли, браћо моја, српски соколови.“ „Децо моја“, обраћа се Прота својим синовима, „није било међу нама ко није заплакао. Рекао би да не само војници певају, но да је и шумар и сваки листак на дрвету људски глас узео и пропевао.“ Сан покољења о повратку српске слободе и српске државе претакао се у живу јаву пред очима савременика, простих војника од којих нико није знао писати. (Једно свједочанство казује да је између 25000 Карађорђевих војника само један био писмен!)

Срби су буну почели само из очајања, и не сањајући о срећном исходу, већ само о освети субашама и дахијама, па да остану под владањем доброг цара везира, тврди Вук Караџић. Исполински је корак од њих до оних за које даље вели, величанствено и језиво, ријечима отежалим од паганског смисла: „Острвивши се тако срећно на турску крв и намамивши се на пљачку, и познавши сладост слободе, и прости је народ изгубио вољу, а камоли поглавице, опет тако постати раја турска.“

Сладост слободе је повезала устаничку масу и расијане припаднике српског народа од далеке Одесе и Петрограда до Трста и Беча и од Котора до Будима. Божо Грујовић, рођењем Румњанин, а старином из Врела код Ваљева, професор Харков-

ског универзитета, по доласку у земљу својих предака први секретар Совјета, пише за његово отварање у Смедереву 1805. апологију *закона* („први господар и заповедник“) и *слободе*, својству које нас, како каже, људима чини и ослађује живот и пастуру, и орачу, и војнику, и путнику. Слобода је тих година освајана и доживљавана у недогледном распону, од „сиротиње раје, која глоба давати не може, ни трпљети турскога зулума“, или безграничне воље појединца („Даруј мени слободу јуначку/ да ми нико судити не може“ каже Лазар Мутап Карађорђу), или слободе оличене у Јанку Цинцару, „који кавге по свијету тражи/ ће је кавга, да се онђе нађе“), до права народа да води „борбу непрестану“ („Србија се умирит не може“).

Буђење, обнова, васкрс Србије успостављају и потврђују везе између старих епоха и нових времена: устаници иду у битке под иконама својих светаца. али с барјацима обојеним „по новом начину“, свједочи један савременик; у Вишњићевим пјесмама јунацима у мисли навиру примјери старих („Боже мили, срца слободнога/ Помислише на старе јунаке“); Лукијан Мушицки завиди Вуку што је међу устаницима видио храбре Обилиће, Косанчиће, Топличане и синове старог Југа, радујући се уз то због красног призора у ком љубимци Марса, ратници с бојних поља Србије, препоручују своја чеда Минерви и дају их у Велику школу; јунаке вјерских подвига, испаштања и самомучења замјењују јунаци бојног поља. Кад Вук пише *Житије Ајдук-Вељка Петровића*, он жанровски образац старе српске књижевности попуњава новом садржином и новом врстом светитељства, која слабо подсјећа на старе светитеље.

И као што се светосавско предање чувало само у цркви и усменом предању, јер школе није у Србији било, са Устанком је ишла и школа, и књига, и европска просвијећеност. Вук

Караџић свједочи да се већ за Карађорђева времена по свим варошима и градовима, и по гдјекојим селима, школе оснивају. А за прве владе Милоша Обреновића, кад се аутономија Србије учвршћује, Свети Сава постаје општи школски патрон и школска слава: већ за коју деценију дјеца ће се у свим српским школама, ма гдје да су постојале, напајати светосавском пјесмом.

Свак дрво хвали по добром плоду, а част иде ономе ко га је засадио, говори у једној оди Лукијан Мушички. Плодови Српске револуције се одавно чине неизрециви, необухватљиви српској ријечи. Око њих се отимају са истим правом музе историје, поезије, трагедије и позоришта, да не помињемо науке, сликарство, филм и савремене медије. Прије свега се отимају о Карађорђа: Симо Милутиновић Сарајлија (наставник Велике школе и стални писар Совјета) каже да је у њему сама природа превазишла себе и да према њему ишчезавају полубогови. Нема крупније ријечи за *хероја тополскога* од ријечи Сарајлијиног ученика, Његоша, кад га пореди с највећим носиоцима бојне славе свога времена и поставља изнад њих („све препреке на пут бјеху, к циљу доспје великоме“, „из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души“).

Именујући Карађорђево јунаке, Сарајлија зазива вилу да кликне и стресе с неба све сјајније звијезде саплићући им вијенце. У његовој сликовитој ријечи Ајдук Вељко је изазвао на мејдан саму смрт,

Најпосле се и ш њом огледао.
Смрт га иста побједит не могша,
Загрила, ш њим се побратила,
пак с лаврима и под оружијем,
Кроз гроб сами у вјечност спровела.

А Вук ће написати за истог јунака: „По срцу и по тјелесном јунаштву био је први не само у Србији, него се може слободно рећи и у цијелој Европи свога свуд ратнога времена. У вријеме Ахила и Милоша Обилића он би заиста њиов друг био, а у његово вријеме Бог зна, би ли се они могли с њим испоредити.“

Можемо само поменути, не заборављајући велик допринос претходних генерација српских писаца, да се од Првог српског устанка српска књижевност враћа са странпутица рускословенског и славеносрпског књижевног језика, па и са опонашања туђих књижевних образаца, у крило народног језика и домаће баштине. Јединство народа, вијековима везано за светосавску цркву и српско име, сада се позива и на један језик „од Пеште даж до Черне Горе“ (Мушицки), тај нови, модерни знак/идеја јединства, грађени школом и књигом. Генерација која је на крају епохе романтизма изградила цјеловиту визију српске књижевности описала је њен пут од досељења на Балкан, односно од примања хришћанства као велику потрагу за својим изворима и својом природом (Стојан Новаковић). Требало је одбацити византијске обрасце преузете с примањем хришћанства, постепено доћи до српских житија, до службе Србима свецима, до записа и натписа, као што је постепено србизован старословенски, стапајући се са живим народним говором и постижући тиме *изворност*, *природност* и *народност*, као што је писао Стојан Новаковић, сматрајући то посљедицом Устанка и дјеловања Вука Караџића и његових сљедбеника.

Тако су они који су буну почели из очајања подигли своју земљу на мапу европских држава, а свој народ уврстили у

културне европске народе, чувајући његова својства. Једва десетак година од Карађорђевог војевања и његове пропасти, Српска граматика је осванула на њемачком, а српске народне пјесме се већ одавно преводе на све језике културне Европе. Из непојамне тмине вијекова њихови гласови преточили су се у нову европску класику. Погледајте само кратке а рјечите коментаре лирских наших пјесама Јохана Волфганга Гетеа: изванредно лијепо, изврсно, необично, веома лијепо: може да издржи поређење с *Пјесмом над пјесмама* (за пјесму *Јово и Марија*). Јаков Грим сународницима који хоће да уче неки словенски језик препоручује српски пре осталих по његовој чистоти, љепоти, и по привлачним споменицима. И додаје да од Хомерова времена па до тада нема у Европи ничега што би тако обавијестило о суштини епике као српске народне пјесме. *Немојте, кад ово говорим, да с носталгијом помишљате, као Вук Караџић док је читао историјске средњовјековне легенде Милована Видаковића – да смо и ми некад нешто били.* И бићемо ако будемо радили све што можемо сами да урадимо не остављајући потомцима у насљеђе наше обавезе.

Још је значајније што српска култура европске вриједности почиње да усваја критички, поредећи их, како би рекао Симо Милутиновић Сарајлија, са *српскошћу*, с вриједностима гостољубља, домаћег живота, породице и правде. Узајамни однос *србизације и европеизације*, упознавања са Европом и показивања својих вриједности, велики дијалог култура – то је један од суштинских процеса постустаничког доба. Српски витезови Устанка упоређивани су са Ахилејем, Леонидом, Сцеволом, уздигнути у пантеон античких витезова; српске вриједности су поносно стављане изнад европских. Не само наши јунаци, и српска народна поезија сврстава се у њемачким ученим часописима и на Сорбони у ред Хомерових епопеја. И док античку музу одмјењује српска вила са Рудника и Космаја, *Илијад* хоће да буде парњак наша *Србијада*, доцније *Србијанка*, којом Симо Милутиновић Сарајлија обједињује времена општенородне сла-

ве и борбе. У исто вријеме његов пријатељ из устанка, Вук Стефановић Караџић, своју збирку биографија истакнутих устаника насловљава *Као српски Плутарх*.

Први српски устанак је вријеме великих ратних побједа и заснивања државних установа, али и етичких порука трајне вриједности. Усредсређене у Доситејевим огледима писаним и преправљаним за вријеме боравка у Србији, оне ће се дозивати са стиховима Лукијана Мушицког и Симе Милутиновића или са опорим афорзмима Вука Караџића. Равнозначно с избављањем тијела од турског сужањства Доситеј је стављао избављање душе „од сужањства душевнога, <> од незнања и од слепоте ума“, упозоравајући своје савременике како без етоса *свој* постаје *туђи*. Не дај боже, вели Доситеј, да једног дана неко може рећи: „Наше су старе Турци удручавали и мучили, а нас сад наши рођени муче и даве.“ Није то мудри Доситеј написао без правог разлога. У вријеме његовог доласка у Београд већ је почело отимање великаша о власт, а најбоље куће, дућане и магазе у Београду и ливаде око Београда притисли су нови богаташи, поред чијих бијесних коњаника мирни грађанин није смио проћи.

„Благо народу који се заљуби у правду и божествену истину“, поручивао је Доситеј савременицима, разликујући двије борбе и два барјака: једну под барјаком свјетлости и истине, за срећу човјечјег рода, а другу под љутим бичем незнања, мрака, злога мучитеља и харамџије, за опустошење и погибелљ роду човјечјег. Питам себе, па и вас, ко може да се препозна у рјечима српског просвјетитеља као добар родољуб (рекли бисмо – исправан члан заједнице, честит човјек): чистосрдачан без лакоумља, дарежљив без разметања, тајнохранитељ без лукавства, смјеран без зла, јуначан без дрскости, предострожан

без подозривости, учтив без церемонијалности, кротак без страшљивости, постојан без тврдоглавости, љубитељ истине с добрим разумом, побожан без сујевјерја.

Страшно стање послјје катастрофе 1813. године има мноштво записаних приповједачких и пјесничких одјека. У стиховима приписаним пишатовачком калуђеру Јовану Алексијевићу, то је снажна пјесничка слика: „Јарко нам је сунце за облаке зашло“, „Већ погубељ нашу видисмо навеки“. Међутим, српска вила је и тада остала будна. Амблем на књизи *Србије плачевно пакипорабошченије* (објављена у Млецима, 1815) изнад фигуре водоскока има натпис: *Притиснуто јаче то навие скаче*. Између наслова, стања у Србији, погруженој у новом ропству и амблема с натписом, појављује се пркосно увјерење о новој буни. Знамо да је већ исте године та буна поново избила и окончала се ослобођењем, у деценијама дугим напорима нових генерација.

Књижевност је чудна, и често прикрива однос према стварности. Ко би по Вуковој збирци усмених идила и љубавних пјесама рекао да је састављена једне од најтежих година у српској историји, 1814. Или ко би помислио да ће такав див као Карађорђе посрнути у борби за ослобођење и дочекати трагично искупљење под српском сјекиром. Не помишљамо говорећи о Милошевој мудрости и храбрости да је посјекао више српских главара него све четири дахије у Београду. Један је пјесник ипак именовao јунака којегa сви у ратовима на крају забораве: сиротињу којој се ни име није сачувало, ону која се налазила у бескрајним призорима смрти и поворкама избјеглица од Косова до данас. Између слика пораза на обалама Саве и Дунава, Симо Милутиновић Сарајлија се у *Србијанки*, писаној десетак година касније, сјећа како дјеца бачена усред глиба цврче, друга скончавају прегажена колима, размотаних

пријева, рањеници моле да их прекољу, на обале накрцало људство више се топи него превози, а од запаљеног Београда пламен се виси у небеса. Велики лелек над сиротињом без имена и славе на коју се нико не обазире, а гине и страда као трава и шиљаж. Једина књижевност дакле (оно што се сачувало у језику, као прича, опис, слика геста, догађај, коментар/став) даје устанку пуноћу и конкретност и ослобађа потомке од апологија (али и од права да без икаквих заслуга и сопствених вриједности буде баштиник патњи што их је народ проживио и жртава које је поднио).

Од 1804. до 1813. између укупно објављених око 200 наслова осам је посвећено устанку. Два су од тога у поновљеним издањима, а један је пак кратак пјеснички текст Лукијана Мушицког над сјенима Доситеја Обрадовића. Дакле, практично пет књижица. Све оне излазе у Венецији и Будиму, а у Бечу се покрећу *Новине српске*. У Београду, без штампарије, објављују се само „зидне новине“ у којима се два најписменија Србина, Доситеј и Иван Југовић, међусобно руже и куде. Све поменуте пјесме су у парно римованом десетерцу, осим класичних строфа Лукијана Мушицког.

Устанак ће тек с пјесамa Филипа Вишњића добити свој класичан епски фолклорни вид („Србија се умирит не може“), док ће му Вук дати својим „српским Плутархом“ прозни, а Сарајлија *Србијанком* пјеснички оквир. Тај велики трио на свој начин допуњује Доситеј Обрадовић актуелизацијом својих идеја у *Мезимију*, а Лукијан Мушицки родољубивим одама. Тек половином деветнаестог вијека доћи ће мемоаристи/ савременици устанка. Већина њих је неписмена: они казују своја сјећања у перо службеним лицима. А Прота Матија, иако писмен, саставља ријечи изван било каквих правописних правила, по њиховој интонационој и акценатској бликости. Сваки од ових аутора је на свој начин подигао споменик устанку. У Вишњића је тај споменик епски монолитан, у Вука саздан од

узвишене величине (Хајдук Вељко) и грубе појединости, све до карикатурално изабраних својстава и гестова устаничких првака. У Сарајлије се епска митизација и поетизација суочавају с панорамом реалног свијета и европским историјско-етичким кодексом. *Мемоари* Проте Матије Ненадовића су пак велики мозаик душевности и хумора, снажних карактера, говорне динамике анегдотских језгра, све прожето патосом побуњеног народа и Протине благородне душе. Ако је поетика форме посљедње о чему би мислио пишући своја сјећања, то је богато надокнађивала сама ствар оцртана у љепоти Протиног сјећања. Тек посматране заједно, ове громаде стварају величанствену, драматичну и врлетну слику једног доба у оштрим противностима славе и срамоте, смрти и живота, злочина и јуначког подвига. Да није тих дјела устанак би потонуо у таму прошлости. Овако нас обасјава и данас и пропитује припадамо ли оним генерацијама који су кадре да одговоре зову времена и да два вијека послвије буђења мајке Србије нешто учине за њу.

Епска слава и апологија Устанка гријаће и хранити српску књижевност све до нашег времена. Сјетимо се како је младог Бранка занио полет ослободилачке борбе: тек је из таквог полета могао настати необични зазив јуначке смрти („О сунашце жића мог убаво, / Када заћеш, о заћи крваво“), или десетак година касније Јакшићеве „златне токе крвљу покапане“. Колико се у поезији тањила слава устаника, она се ипак појављивала у Змаја, у чудним *Свијетлим гробовима*. Змај је, уз Лазу Костића, посљедњи српски пјесник херојског доба. За њега Карађорђе остаје симбол борца који не одустаје од идеје ослобођења и уједињења српског народа, као што Хајдук Вељко напада младе нараштаје необичним дахом слободарства. Не улазећи у историјат ове теме, треба се сјетити да она јача у временима

буна (Давичо: Србија, „буна међу народима“), отпора и права *голаћа* на правду (за Васка Попу је Карађорђе *краљ голаћа*), или у временима националног опстанка/препорода (пред Други свјетски рат и у рату).